

תדפיס

מחוץ

מחקרים בלשון ה-ו

(ספר היובל לישראל ייבנו)

ירושלים תשנ"ב

דרשו של מסרן על מסורתו של אהרן בן אשר בכתיר ארם צובה

הניקוד, הטעמים והמסורת בכתיר ארם צובה מעשה ידיו של בעל המסורת היודע רבוי אהרן בן אשר המ¹. הניקוד והטעמים זכו לתיאור מפורט בספרו של פרופ' ייבין על הכתיר. אף מסורתו של הכתיר נחקרה, וקבע הרוב ברואיר כי הכתיר "משנתו קב ונקי כמעט בכל מקום".² כל אלו מצדיקים מחקרים נוספים שיבדקו את דרכי עבודתו של המסרן, יתארו את סגנוןיו ויתחקקו אחר תפיסותיו. אין לשוכח כי כתבי-היד הוא אוטוגרפ, וכבר העיד הרמב"ס כי מסורת בידו "שהගינו בן אשר ודקוק בו שנים רבות והגיהו פעמים הרבה" (להלן ספר תורה ח, ד). גם הגהותיו ומחיקותיו של המסרן תורה הן, ואפילו טעויותיו צדירות תלמוד.³ במאמר זה נדון בכמה עניינים מסוימים דרכיו של המסרן, מקצת שניינו והרבה שירדו.⁴

א. סגנוןו של המסרן

סגנון המסורת של הכתיר מציין בקיזורו ובצמצומו. המסרן מעדיף למעט במסורות שנן ארכות מטבחן, היינו מסורה כוללת ומסורת מצרפת.⁵ אחד הסגנונות האהובים עליו הוא צירוף סימות וחד לסוף הערתה מפרטת, כגון: "זהארץ ח' ראש פס'..." וחד הארץ" (מ"ג יהושע יג, ה); "אפרתיג..." וחד אפרתים" (מ"ג שמ"א יז, יב). למללה ממשה הערות מסווג זה מניתי במסורת הכתיר לנכאים. כך נמצאה לו למסרן דרך

¹. דעה זו נתארה ונתקבלה בשנים האחרונות, ודומה שאין חולק עליה. וראה: גושן, אונטנטיות; ברויאר, כתור; גלצ'ר, מלאכת הספר.

². ברויאר, כתור, עמ' 32.

³. לאחרונה עסק מי גלצ'ר בתיקוני המסרן ובשכבות המסורת מן הצד הפליאוגרפי. וראה: גלצ'ר, מלאכת הספר, בעיקר עמ' 236-247.

⁴. הבדיקה נערכה על ידי מהדורות הצלום של הכתיר (ירושלים תש"ז) ועל-פי לויינגר, מסורה. ⁵ על סוגים שונים של מסורה כוללת ראה ברויאר, כתור, עמ' 211 ואילך; ייבין (מבוא, עמ' 61) קובע שאין בכתיר כלל הערות מסורת מצרפת. ובכל זאת אין למדים מן הכללות. ראה בדף הראשון בכתיר הערת מג' לדברים כת, מז: "ולזרע עד עולם ל'... ובזרע עד עולם ל'... ובזרע לעולם ל'...".

למרן במקרה זה הייתה ההחלטה להציב על העובדה שנתיית את באה בכתב מלא בספר אופטימים, ולא למנות את המMESSות הבודדים והקרים.¹¹

מאפיין נוסף שמנוה ייבין במסורת כתור ארם צובה הוא, שאין בה זכר למלוקות בנוסח המקרא (ייבין, מבוא, עמ' 16). דומה, שלא רבים הם כתבי-היד הדומים לכתיר בענין זה. חריג אחד לכלל זה היא רשות הילופי מדינחאי ומערבה שהייתה בסוף המאה¹², אך אין לדעת אם רשותה זאת מעשה ידי המסרן היא. מעניינת במיוחד היא העדרת המסורת הקטנה לשמויאל ב ז. ב. במקום זה יש מחלוקת קשה בין כתבי-היד. כתבי-היד ל, ק, ש, גודרים כאן בכלל, וכך הייתה גם נרטטו הראשונה של הכתיר. אולם האות בית גורה ושונתה לכף, ונוסח זה (בכל) הוא גם נוסח ד, והוא נתרם בהעדרת א"ג בכ"י ל. לפי מסורת אחרת, תיבת זו נתונה בחלוקת בין מדינחאי למערבה.¹³ העדרת המסורת הקטנה בכתב מתיחסת למחלוקת זות ומזכירה את הנוסח המחוק בכלל, ויש בה אפוא חריג לשיטת המסרן שלא להעיר על שיטות ומחלוקות. אלא שבשלב מאוחר נמתקה המסורת בקוים מאונכים צפופים, וקשה לשחרז במדובריק את הכתוב בה. כמו כן איינני יודע, אם המחוק הוא המסרן שחזר בו או משוחח אחר. מכל מקום, בהערה זו ארבע מלים, ושתי האתרכנות הן "בכל אשר". הראשונות – "בسف" ספער"?)¹⁴. ככל הנראה הוזכר פה שם של ספר, קבוצת ספרים או אסכולה של מסונים.

תילוני המסרו

כבר אמרנו, שבמקומות רבים בכרך נתן לבחין בשינויים של המסרן: מהם תיקוניים ושינויים בנוסח הפנים, בגלל טעות הספר או לשם שינוי כתיב מלא לחסר להחפה;¹⁵ מהם שינוי, תיקון, תוספות ומחיקות במסורת הקטנה ובמסורת הגדולה. מי גלזר תיאר תופעה זו מן הצד הפליאוגרפי, ויש מקום להשלים את התמונה ולבדק את תיקוני המסורה לגופם.

נפתח תחילה בהערות או בחלקי העורות שנוספו במאהר. הן ניכרות בכתייתן גבסה; ולפעמים הן ניכרות גם במקומן, כגון שהן חורגות מן המיקום הרגל המזעדי

מ' כהן ("קומי יסוד לדמותו העיזורית של הטקסט", עיוני מקרא ופרשנות, רמת-גן תשע"ג, עמ' 164–166) מבצע על מסורת כתיב לא-טברניאת הגוזגות כתיב חסר בזרות הנטיה של את, ואולי בא המסרן להזיא מדרעם של אלה.

ראה עופר, קאסוטו, עמ' 306-308. 12

13. כך בכ' לנקנאים. תודות לכך שהעיר לי על כך.
 14. "יבין", כתבי-יד קרוב מאוד לכתר ארכ' צובא: ל¹¹, סקסטוס יב (תשמ"ה), עמי, כג, קרא כאן על
יב הערת דתך גרא לא אברהם גרא לא הערת דתך גרא לא אברהם גרא לא הערת דתך גרא לא אברהם גרא לא

ראוי להעיר שאין בקשר לתקנים גסים, כגון מחיקה של שורות שלמות או השטחה שהושלמה בין השישין ומוחוץ לטorder. בכ"י, למשל, תקנים כאלה הם תופעה לא נדירה.

להביא צורות יהדות, שבדרך כלל אין יכולות לבוא במסורת הגדולה המפרשת. ראוי לשים לבבמיוחד להערכה כגון כי נעצב אל דוד לית כות' וחד בעצב המלך על בנו" (מ"ג שמואל א, לד). התוספת וחדר... איננה באה פה כנספה להערכה בלבד, אלא היא הבסיס להערכה כולה, שכן אין המסורת הגדולה נזהגת להביא מלים תחביריות. שברי די להן בחצרת מסורת בטנה".

ראוי להעיר על שימוש המונח וסימנהון בלשון המסרן. יש כתבייד (כגון ש, ק ו מהדורות מקראות גדולות) שМОנת זה מופיע בהם בדרך כלל לפני כל פירוט פסוקים הבא במשמעותו הגדולה. בכתיר מופיע המונח לעתים רחוקות למד', ולרוב הוא מסמן הפניה לפסוקים המנוסחת בזרה קצרה ביותר, בדרך כלל כל מלה אחת לכל פסוק.⁷ המסרן נמנע בדרך כלל משימוש במונחים מלא דמלא, חסר דחסר וכדומה. בכל זאת מצאתי שימוש כזה בשני מקומות,⁸ ומכאן שהמסרן הכיר דרך זו של תיאור הכתב, אך השתדל להימנע ממנו. הוא העדיף בדרך כלל לנתקות את דרך התיאור המפורש, ככלمر להציג את כתיביהם השונים האפשריים במלה ולמנוע את הפוסקים שבhem מצוי בלב כתיב.⁹

במקום אחד מצאתי חידג במסורת הגודלה: היא מביאה מנין, אך אין בה כלל פירוט של פסוקים: "כל סיפרא אותה אותם אותו מל בר מן ג' חס" מ"ג לשופטים יא.¹⁰ להסביר מקום זה יש להעיר שני העrozת. ראשית, המסרן הגיע בהערטו אל השורה השלישית של כתיבת המסורת, והדבר גורם לו לשاؤף לקיצוץ. שנית, והוא העיקר, ההערכה איננה מופיעה ליד אחד משלושת החסרים, אלא בغمוד לסתע שמרובות בו הכוורות המלאות אותו, אותו ואותם. נראה שעייר מגמותו של

לעתים רוחקיות משתמש המסרן בשיטה זו להביאו כנספה להערכה צורה הבאה פעמיים, כגון: "בחרב ברעכ' ח... ותדר'ין וכחרב ובדרעכ'..." (מ"ג ירמיהו כה, יג). בכא' ק באות הערות רבות שבסופו וחד במסורת הקטנות. ושם נמנע מכך מסרן הכתיר בשל הזרוך בזקוקם בהעירות רבות מסווג זה להבחנה בין הסוגים. וראה דברינו להלן על הגיון הבבלי בכתיר.

7. אולם אין קביעות מוחלטת בשימוש במונח זה. לעומת זאת גם כשותפות ארכו-טומאנית (למשל הגדת מג רימחים לד, ס על המלה אהיהו), ויש טימנים בני מילא אחת לכל פסוק שאין והמלא ובמיוחד רבא בראשון (בבון הגדת מג לרימחים נא, ס על הזירוף אל-ספר).

8. "...באלם ב' בתה, ... קדמיה חס דחס" (מ"ג לישעיהו ז, ה); "על זוועותיו דמשון של דשל..." (מ"ג לשופטים טו, י'). במקומ אחד מזאת נסota אחר: "...היתן כפער (עמוס ג, ד).
ונתנו לך אורה ב' ז). (רב, ברולו) ואיז לוגוטים שם. באשר לבחינת המלה מעוננות).

9. ארואה שפה נורווגית, שם – באנט – מילויו של פולשטיין ושל אחורי אוניברנו כתוב. וכל עזרא איברנו כתוב ברמן חיד כתוב איברנו...
לודגומת: "וְסֹדֶן פָּלֶשְׁתִּים וְשַׁלְּחָרִיו אֲוִינְבוּ כתוב. וככל עזרא איברנו כתוב ברמן חיד כתוב איברנו...".

10. וכל שאר קרייה דוכתה איברנו כתוב "מִגְנָג לְשׁוֹפְטִים טוֹן יָגֵד".
במקומות אחדים יש פירוט של מגניין אחד, ואילו מגניין אחר באותה ההערה בא בלא פירוט
במילים אחדות ("מִגְנָג לְשׁוֹפְטִים טוֹן יָגֵד").

לכתחיתת המסורה, או שהערכה מתחילה מימיין העמודה והמשכה בשמאלי העמודה, או שמחוסר מקום נכתבו בהערת המסורה הקטנה שתיל מילים או יותר בכל שורה. מבחינת תוכן נציג פה שני סוגים שכחיהם: סוג אחד, המציין הדרבה בשכבה המאוחרת של המסורה, הוא הערות הסירוגין, היינו אוטון העורות המסוריות על רצף מילים של מילוט חס בפסקוק.¹⁶ סוג שני של תוספת להערכה קיימת הוא בעל חשיבות מיוחדת. המסרון משלים את חלקה השני של הערת המסורה, וחלק זה מגדר בעצם את תחום היחסות של החלק הראשון. לדוגמה: על המלה ויבוא נמסר בישיעיו לת, א: "הִי מֶלֶךְ וְכֹל מְלֹכָת בַּמֶּלֶךְ". המסורה הגדולה שם מונזה את חמישה-עשר הפסוקים שבם מגלה דמות ב"מ ב". המסורה הגדולה בא כתיב מלא וויא, וכן את שני הפסוקים שבם באה תיבת ויבוא בכתיב מלא וויא, וכן את שני הפסוקים בмагילת אסתר שבם היא באה בכתיב חסר (ויבא). במקומות אחרים בתנ"ך, כגון ביחסוקאל יד, א, מופיע רק חילקה הראשון של ההערכה: "הִי מֶלֶךְ". הערכה כזאת יכולה להטעות, שכן הקורא שאינו מכיר את המסורה על מלה זאת עלול לפרש שככל התנ"ך (כולל מגילת אסתר) יש רק 15 מלאים. קייזר כזה של העורות המסורה, אף שיש בו הטעיה מסוימת, מצוי בכתבי היד של בעלי המסורה ואך בכתיב,อลומ השוב לצין שבמרקם מסוימים עמד המסרון והשלים בשלב מאוחר את סופה של ההערכה. במסורה שהבאנו כאן (על לשון ויבוא) השלים המסרון את סופה של ההערכה בשני מקומות במרקא (שמואל א ד, יג – תhilat ההערכה מימיין לטור, ווסף בכתיב גס מאוד משמאלו; מלים א כב, ט).¹⁷

שינויים מסווג לאחר הם שנרשם תחילת בהערת המסורה ותוספת הפסוקים לפירוט שבמסורת הגדולה. יש שהמסרון שכחה תחילתה להביא את אחד הפסוקים, והוא משלים אותו בשלב מאוחר. יש שנמצא פסוק נוסף הרاوي להיכלל בראשימה כלשהי, והוא מוסיף אותו לרישימה ומשנה את המניין שנרשם בראשה.¹⁸

16. הדוגמאות הבולטות בספר יושע: מ"ק ג, יי, ז"ח כס בטית את את את; הערת דומה, י, כד; מ"ק יא, כא: "בְּ פָסּוּ מִן מִן מִן"; מ"ק יז, ז: "יְיַד פָּסּוּ עַל אֶל אֶל"; מ"ק יז, יח: "בְּ פָסּוּ כִּי כִּי כִּי" ולמעשה צ"ל 5 פעמים; מ"ק ומ"ג כד, טו: "דֵּיד פָּסּוּ אֶת אֶת אֶת אֶת". הערת מ"ק לשופטים ג, ז הגיעה עד שורות המסורה הגדולה, וכן נאלץ המסרון לקذر בסופה ולכתוב בראשית כתובות: "וְיַפְסּוּ אֶת אֶת אֶת וְ—את ואות".

17. דוגמאות נוספות לתוספות מימיין זה: מ"ק דברים כה, מא: "וְלֹא יְהִי — ג' [וכל יחווקל ב'מ'א]" – חילקה הראשון של התוספת מימיין הטור וחלקה השוני ממשאלו; מ"ק שם לב, ז: "בְּנֵי אֱדֹם – ו'" [כל תלים ומשלי במא"]; מ"ק שם א, ט, ג: "הַאֲתָנֵת – ל' ח' [וכל אורוי]. על כן סוג זה של צ"ק צייר בלתי חוקי" של העורות המסורה ותוספותיו דאה ברויאר, כתוב, עמ' 262; עופר, עניות, עמ' 378-379. לויינגר (מקורות�, עמ' סוף) הזכיר כמה מן התוספות, אולם לא ביוון להסבירן המדוקיק.

18. כגון מג' תהילים קטו, א: "כִּי כִּי פָסּוּ מִן ד' מִלְנִי קְדוּמִתִּי וְתִלְתִּי לֹא סָבִ וְיִ". מסורה זו מונזה את הפסוקים שבם המלא של פלפני האחרונה זהה לו שלפני פניה ובשתייה אין ווי היחס. תחילת נרשם המניין ח', ואחריך נוסף הפסוק "בתוך אפרים בחו"ן" (שפיטים יב, ד) בחתימת הרישימה בכתיב גס ושלא במקומו על פי סדר התנ"ך, והמנין הכלול תוקן.

מרקם הראויים לתשומת לב מיוחדת הם המקרים שבהם שינוי המסרון את דעתו לאבי כתיב של מלא כתשי, ושינויו זה גורר שרשרת של שינויים במסורתה. בהמשך פרק זה נדון בפירוש בשתי דוגמאות ממיין זה.

גם ברישום העורות המסורה הקפיד המסרון על היפוי החיצוני, ואין אלו מוצאים תיקונים גסים כגון כתיבה בין שורות המסורה או תיקונים בשוליים. לעיתים נזקק המסרון לשיטות מתוחכמתות כדי לבצע את התקון באופן "אלגנטי". נביא שתי דוגמאות לתקן כזה ("שתוין כזה" כתיבון שתרון) (שתוין כזה במאוד אחד, עמ' מד במחזור הפקsimiliyah):

הפסוק "וַיַּעֲתֵה מְנֻשָּׁה" (מלכים ב כא, ט) נכתב בכתב גס ולא בסדר התנ"ך במ"ג לשופטים ג, ז: "עֲשֵׂיה אֶת הָרָע ז". כי מוצאו בקרבר (דברים יז ב). ויתעם מנשא מלכים ב כא, ט). כי ידעתי (דברים לא, כט...). נראה שהמשמעות המסרון בטעות את הפסוק מלכים, ולא יכול היה להוציאו בסוף הרשימה, כי שם מתחילה הערת אחרת. הוא קיצר אפוא את ההנגיה לפוסק הראשון (אפשר לשער שהיה כתוב כי מוצאו בקרבר איש או אשה), ובמקומם שהתפנה רשם את הפסוק שהושמט.¹⁹

גם בהערת מ"ג אחראית לאותו הפסוק, המפרטת ז' פס' את את את ואת, אני משער שאחד הפסוקים נוסף במאוחר, וכמה סימנים לכך: (1) מסורה זו מונזה שבעה הפסוקים, ואילו הערת המסורה הקטנה באוטו עמוד מונזה שישה בלבד; (2) הפסוק "וְשָׁלַחְתִּי אֶת הַצְּרָעָה" (שמות כג, כה) בא בראשימה שלא על פי סדר המקרה; (3) הרשימה משתרעת לרווחת של עמודה ותзи, והדבר חריג לדמי בכתיב. העורות המסורה הגדולה בហוות בדרך כלל במתכונות עמודות הטקסט, ורוחבן כרוחב עמודה אחת או שתים או שלוש. נראה שתחילתה נרשמו רק שישה הפסוקים על רוחב עמודה אחת, ואחריך הרחיב המסרון את השורה הראשונה והוסיף את הפסוק הנוסף שלא במקום שהוא ראוי לו.

ועתה נבדוק שני מקרים שבהם שינוי המסרון את דעתו לגבי הכתיב: "רגל"
("יושע ה, טו) ו"חטאותם" (ישעיו נט, א).

המסורת על כתיב "רגל"

המסורת מונזה את המקומות שבהם באה הצורה רגלא' בכתב חסר יוד, כדי להבדיל ביןם ובין המקרים שבהם באה רגליך בכתב מלא.²⁰ וכך הם דברי המסורה הגדולה לתהילים קי, א:

כל כתיביא רגלא' חס' בר מן חד. עד אשית איביך הדם לרגליך (תהלים קי, א). וכל אורייתא ונבאייא'יא דכו', ברמן ה' חס'. משנה תורה (דברים כת, סה; כת,

19. אפשר גם שהמנין שנרשם תחילתה היא ז', ואחריך קר שונה לו.

20. אין המסורה הטברנית נוגגת להבחין במקורה זה ובודאיו בין צורת היחס בהפק ובירן חרבים. שחיי אין כל הבחנה בהגייה בין שתי הזרות, וממילא הבחינה בינהן תלויות בהקשר ובפרשנות, ובמרקם רביים איננה חידושם夷.

ד; לה, ג). תחלה יושע (בש�ה ב'). אם תשיב שם נח, יג). הטענו ירמיהו לת', כב). יושע ירושה (ה, טו).

תיאור הכתיב בא פה בדרך מסוובכת למדוי. כל היקירויות המלה בכתובים חסרים, חז' מאתה; בתורה ובנביים ככל' מלאות חז' מהמש, שהן ארבעה פסוקים וספר אחד, ספר דברים (שכל שלוש היקירויות המלה בו הן חסרים).

עינון בהערה זו בכתר מלמר, שהמללה יושע שבסוף העדרה היא תוספת מאוחרת בכתב גם, וגם מקומו של הכתב ברשימה אינו מתאים לסדר המקרא. אפשר להבחין שהמנין ה' הוא פרי תיקון, והמנין המקורי היה ד'.²¹

בדיקת הפסוקים הנזכרים פה עליה, שמספר הכתב חוזר בו במקום אחד ושינה את כל העזרות המسطוריה בהתאם לכך. נוסח הכתב בירושה ה, טו היה תחילת רגלה מלא יוד, ואחר כך במחקה היוד והוורח מגה של האות ר. בצד האליעון נרשמה הערת מסורת קטנה לפי השיטה המתוקנת, בכתב גס האופיני לתקונים המאוחרים בכתר (בן אשר בזקנותו): "ה' חס וכל כתבי' במא". הערת זהה נמצאת גם בשלושת הפסוקים האחרים, אלא שבכולם תוכן מנין ד' למניין ה': בפרק כ בישעיו ניכר שהאות הא כתובה על המחק, ואילו בישעיו נח ובירמיהו לח נוסף קו לאות דלת,

ובכך היא הפכה להא.²²

כל השינויים האלה בעליים בקנה אחד: תחילת מגה המסרן ארבעה חסרים, מתוך שבר שהכתב בירושה מלא; ואחר כך חוזר בו, מגה בכל מקום חמישה חסרים, וכל

בهم את הכתב בירושה. מעתה علينا לבדוק את מקורות המסורת האחרים, ולנסות להסביר מה סבר המסרן מעיקרה ומדווע חוזר בו. רוב מקורות המסורת מוסרים את המניין ה', כגדתו האחדרונה של הכתב:²³

1. כי ל ירושה ה, טו, מ"ק: ה' חס; מ"ג: רגלה ה' חס. כל משנה תורה. ואמר שר צבא ה'. ונעלך תחלץ מעל רגלה. אם תשיב משפטה. הטבעו בבוז רגלה. וכל כתיביה דכויה במא' עד אשית איביך הדם.

2. מ"ק ש' ירמיהו לח, כב (וכן יושע נח, יג): ה' חס וכל כתוב דכו בר מן א.

בשל דוחק המקום לא רשם המסרן את ההפניה המלאה לפסק שהייתה רואיה לבוא פה, כי' שהוא בא במקורות המקוריים: "של געלך דירושה" להבדילו מן הפסק המקובל בשמות).

בירמיהו היה כתוב, כאמור, "ד' חס", ובלב מאוחר הפכה הד' לח', וכן "ול כתבי' במא". ראה ברוייר, כתהר, עמי, 114. ברויאר לא ציין שם את הערת המסורת הגדולה של הכתב שאנו

עוסקים בה, וכנראה נטטה לו מושם שאגה מופיעה בסמוך לאחד מאربעת החסרים שבנביים, אלא דוחק בתהלים.

3. דפוס מקראות גדולות, ישעיו כ, ב, מ"ק: ה' חס; מ"ג (בшибוש): רגלה ה' חס בלייש' בקריא' וסימ' ויאמר אל תקרב הלום של געלך (בשמות). והםanco לרגלה. של געלך דיחושע. ונעלך תחלץ מעל רגלה. אם תשיב משפט רגלה. הטבעו בבוז רגלה. וכל כתוב' דכו' חס' במ"א מל' עד אשית איביך הדום.

אולם גם המניין ד' נמצאו במקורות המסורת:

1. דפוס מקראות גדולות, ישעיו נת, יג, מ"ק: ד' חס.

2. כי המזיאון הבריטי Add. 15,251, ירושה ה, טו, מ"ק: רגלה - ד' חס.

3. כי המזיאון הבריטי 54 (Harley 5711) צוטט בידי גינצבורג, ר' 208: רגלה ד' חס' בקריא'. וסימנהון של געלך (ירושה ה, טו). ונעלך תחלץ (ישעיו כ, ב). אם תשיב משפט (שם נח, יג). הטבעו בבוז (ירמיהו לח, כב). וכל משנה תורה וכתו' דכו' חס' במ"א מל' לרגלה (תחלים קי, א).

4. מ"ג ש' בירושה ה, טו: כל משנה תורה רגלה חס. וכל נבאים מל ברמן ד חס וסימנה' של געלך מעל רגלה דיחושע. ונעלך תחלץ מעל רגלה. אם תשיב משפט רגלה. הטבעו בבוז רגלה. וכל כתוב' דכו' ברמן חד עד אשית איביך הדום לרגלה. [מ"ק ש' שם: ?? חס' וכל משנה תורה וכו' דכ' ברמן ??]

בשתי התערות האחרונות במסורת המניין ד', אך אין מחולקת של ממש בין ובין המוניות ה', כי העזרות אלה מוננות את משנה תורה בנפרד. אולם יש גם העזרות המבთאות מחלוקת:

гинצבורג, ר' 208: רגלה ה' חס וסימנה' אלה הדברים قول'. של געלך דיחושע. הטבעו בבוז. אם תשיב משפט רגלה. וכל כתוב' דכו' במ"א הדם לרגלה.

במסרת המניין ה', אך פורטו רק ארבעה, ולא נזכר הכתב בישעיו כ. ומסתבר שאין פה סתם השטחה, אלא שיטה חולקת או ערובי שיטות.²⁴ מקורות המסורת החלוקים אפוא ביניהם לגבי מספר המקומות שביהם רגלה חס. יש המוסרים ד' ויש המוסרים ה'. אלא שאות המספר ד' פירשו המסדרנים בשלוש דרכים שונות, ומכאן הגיעו למסקנות שגות לגביהם המלאים והחסרים: פירוש א: מניין ארבעת המקומות אינו כולל את שלושת הפסוקים שבמספר דברים. ארבעת הפסוקים הם אפוא בירושה, בישעיו (אחד בפרק כ ואחד בפרק נח) ובירמיהו. כך בהערה שהביא גינצבורג בסימן ר' 208, כך במסורת ש', ואפשר שותו גם הפירוש

24. יתכן שנגניבורג ניסה לישב את הסתיירה כשבין שני מרא' מקומות לספר דברים, שנגנה בראש הרשימה. אולם ברגע שנגנה ספר דברים כולל ברור שהוא נחשב אחד ולא שניים, מה גם שיש בספר דברים שלושה חסרים.

שאימץ מסדרן הכתיר לאחר שחוור בו. לאחר פירוט ארבעת הפסוקים יש אפוא להמשיך "וכל משנה תורה וכתו' דכו' חסר בם"א מל'א".

פירוש ב: הכתוב בישיעיו כ אינו כולל במניין החסרים, ויש אפוא לגורו בו "זונעלך תחליך מעיל דגליק". כך אמן נוסח ל, ק שם, וכן עליה מהעדרה המסורה שהדפים גינצבורג בסימן ר 208, המשמיטה את הכתוב זהה אף שהיא מונה ה' חסרים).

חשיבותם של צורת הרכבים (בלא התייחסות לכתיב), בלבד פרשנות אחרית מות ושלושה פסוקים דומים, כמפורט להלן].

שרשות השינויים המתווארת מובילה למסקנה, שתחילתה נרשמה בכתיר מסורת כתיב שונה לגבי מלא זו. הכתיב בישיעיו נת, א היה מלא, והערת המסורה הגדולה למיבנה ז, יט מסרה ככל הנראה: "חטאות ד' מל. קרא בגרון ישעיו נת, א). זבחו הבבנין וכו'". בשלב מאוחר יותר צור בם מסרנו והגיע למסקנתו, שהכתב בפסוק בישעיו הוא חסר (חטאות). הוא תיקן אפוא את הכתיב בישעיו, וכן את המסורה הגדולה במייה. את המספר ד' מחק, וכותב תחתיו ג' (וכך עשה גם במסורה הקטנה שט). גם את מלות ההפניה לפסוק בישעיו מחק, ובמקומם שනפנזה רשם את המלאה ובPsiפרא.

כתב המלאה חטאות לשיטת הכתיר והוא אפוא כדלקמן: המלאנה בא תשע פעמים בתנ"ר; בשישה מקרים הכתיב מלא (ולומם בתרי-עשר). הניסוח ובPsiפרא עדרין אינו משקי את מלאו התמונה, שהרי לא רק שככל המלאים הם בתרי-עשר, אלא שככל היקירות המלאה בתרי-עשר הן בכתב מלא. מעטה עולה האפשרות לתאר את הכתיבים השונים של חטאות בתנ"ר בדרך אחרת, בלי מנין כלל: כל הבאים בתרי-עשר מלאים, וכל השאר חסרים. בדרך זו בחור המסרנו בהערה שהוסיף בהושע ח, יג: "כל סיפרא מל'" אלא שלא תיאר את הכתיב בשאר המקרה, ולא הויסוף "ושאר חסר". הערת מסורה קטנה בניסוח כוה בלא מנין נדירה בכתיר, ואולי אין דוגמתה.²⁷

כדי להביאו כאן כמה מקרים שבהם על המסורה לבחור בין דרך הтирור במספרים ובין תיאור קזר יותר, המבוסס על הבחינה בין ספורים שונים. השם ג'יחון מופיע במרקא שלוש פעמים בכתב מלא ושלוש בכתב חסר יוד. המסורה הקטנה בכתיר מוסרת בשני מקומות ג' מל' ובמקום אחד ג' חס', ואילו המסורה הגדולה מבוחנה בין הספרדים: "מלכים ג'חון, בוחון כתוב. ושארו ג'יחון" ימ'ג א דה"ב לב, ל; מ"ק א שם, יט, יד, מל"א, מה). הפעול וימיתחו בא שלוש פעמים בכתב מלא יוד בשלוש בכתב חסר. המסורה הקטנה מוסרת בכמה מקומות ג' חס' (כגון מ"ק א שם'ב, ד, ז, יט, טו; מ"ק ד מל"ב יד, יט), ואילו המסורה הגדולה ימ'ג ד מל"ב יד, יט) בבחינה על פי ספרדים: "דנבייאים וימתחו כת' חס' דחס'", דכתובים ומיתחו כת' חס' יי'". גם כתיב המלאים כוורת ופתחות נמדד לפי ספרי המקרא בהערת המסורה הגדולה של הכתיר: "מלכים כתות פחתת כתוב, דברי הימים כתות פחתת"; ואילו המסורה הקטנה מוסרת "פתחת - ב' חס' ימ'ג א מל"א ח, כת' מ"ק א שם).

ו. מ"ג מיכה ז, יט – חטאותם ג' מל' ובPsiפרא". זבחו הבבנין (הושע ח, יג), העימיקו שחתו (שם ט, ט). ישוב ירחמננו מ"ג ז, יט). [המנין ג' והמלה ובPsiפרא כתובים על המחק].

2. מ"ק מיכה ז, יט: ג' מל' [המספר רשום על המתק].
3. מ"ק הוושע ח, יג: כל סיפרא מל' [בכתב גס].

4. ישעיו נת, א: נסוח הפנים תוקן: חטאות < חטאות. מ"ק: ג' [הינו שלוש היקריות של צורת הרכבים (בלא התייחסות לכתיב), בלבד פרשנות אחרית מות ושלושה פסוקים דומים, כמפורט להלן].

שרשות השינויים המתווארת מובילה למסקנה, שתחילתה נרשמה בכתיר מסורת כתיב שונה לגבי מלא זו. הכתיב בישיעיו נת, א היה מלא, והערת המסורה הגדולה למיבנה ז, יט מסרה ככל הנראה: "חטאות ד' מל. קרא בגרון ישעיו נת, א). זבחו הבבנין וכו'". בשלב מאוחר יותר צור בם מסרנו והגיע למסקנתו, שהכתב בפסוק בישעיו הוא חסר (חטאות). הוא תיקן אפוא את הכתיב בישעיו, וכן את המסורה הגדולה במייה. את המספר ד' מחק, וכותב תחתיו ג' (וכך עשה גם במסורה הקטנה שט). גם את מלות ההפניה לפסוק בישעיו מחק, ובמקומם שנןפה רשם את המלאה ובPsiפרא.

כתב המלאה חטאות לשיטת הכתיר והוא אפוא כדלקמן: המלאנה בא תשע פעמים בתנ"ר; בשישה מקרים הכתיב מלא (ולומם בתרי-עשר). הניסוח ובPsiפרא עדרין אינו משקי את מלאו התמונה, שהרי לא רק שככל המלאים הם בתרי-עשר, אלא שככל היקירות המלאה בתרי-עשר הן בכתב מלא. מעטה עולה האפשרות לתאר את הכתיבים השונים של חטאות בתנ"ר בדרך אחרת, בלי מנין כלל: כל הבאים בתרי-עשר מלאים, וכל השאר חסרים. בדרך זו בחור המסרנו בהערה שהוסיף בהושע ח, יג: "כל סיפרא מל'" אלא שלא תיאר את הכתיב בשאר המקרה, ולא הויסוף "ושאר חסר". הערת מסורה קטנה בניסוח כוה בלא מנין נדירה בכתיר, ואולי אין דוגמתה.²⁷

כדי להביאו כאן כמה מקרים שבהם על המסורה לבחור בין דרך הтирור במספרים ובין תיאור קזר יותר, המבוסס על הבחינה בין ספורים שונים. השם ג'יחון מופיע במרקא שלוש פעמים בכתב מלא ושלוש בכתב חסר יוד. המסורה הקטנה בכתיר מוסרת בשני מקומות ג' מל' ובמקום אחד ג' חס', ואילו המסורה הגדולה מבוחנה בין הספרדים: "מלכים ג'חון, בוחון כתוב. ושארו ג'יחון" ימ'ג א דה"ב לב, ל; מ"ק א שם, יט, יד, מל"א, מה). הפעול וימיתחו בא שלוש פעמים בכתב מלא יוד בשלוש בכתב חסר. המסורה הקטנה מוסרת בכמה מקומות ג' חס' (כגון מ"ק א שם'ב, ד, ז, יט, טו; מ"ק ד מל"ב יד, יט), ואילו המסורה הגדולה ימ'ג ד מל"ב יד, יט) בבחינה על פי ספרדים: "דנבייאים וימתחו כת' חס' דחס'", דכתובים ומיתחו כת' חס' יי'". גם כתיב המלאים כוורת ופתחות נמדד לפי ספרי המקרא בהערת המסורה הגדולה של הכתיר: "מלכים כתות פחתת כתוב, דברי הימים כתות פחתת"; ואילו המסורה הקטנה מוסרת "פתחת - ב' חס' ימ'ג א מל"א ח, כת' מ"ק א שם).

כפי שיפורש ברודיאר (כתיר, עמ' 1114); הוא הביא מסורה זו כסיוע לנוכח רגול בישיעיו, כ. ב. הלשון "וכל כתובי דכוטיה" מבקשת על פירוש זה, ואפשר שיש להשmitt את המלה דכוטיה. לאחר השלמת המאמר מסר לי הרב ברודיאר, כי אמן נסוח בם"ג של כי' לם (שהוא חוקר את מסורתם) בא בדרכיהם כת', ג העירה זהה לו שהדפים גינצבורג, אך ללא המלה דכוטיה. הנסוח שהדפים גינצבורג מצטרף אפוא לדוגמאות של "ערובבי סגנונות" שהביא ברודיאר (כתיר, עמ' 265 ואילך (סגןון III)).

1. מ"ג ישיעיו סג', ג: זובח ב' מל' חד בראשה וחד מל' [<חט] במצעה. זובח השה (שם). ונדר זובח משחת (מלאכי א, יד). מ"ק ישיעיו שם: ל' מל'. מ"ק מלאכי שם: ל'.
  2. מ"ג מלאכי ג, א: פתואם ב' מל'. חד מל' בראשה וחד מל' [במצעה]. ופתואם יבוא (שם). חז פתואם (תהלים סה, ח). מ"ק תהלים שם: ל' מל'. מ"ק מלאכי שם: ל' [הערת המסורה הגדולה מוחקה בגין ובקבוקים].
  3. מ"ג דה"ב כו: כגו: מצורע ב' מל'. חד מל' במצע' וחד מל' בראשה. ואל כרת מבית יוֹב זב ומצሩ (שמ"ב ג, כת). כי אמרו מצורע (דה"ב, שם). מ"ק דה"ב שם – ל' מל'. מ"ק שמואל שם: ל' וחס.
- תרה מזואת, דעתו של המסרן לא הייתה נזונה מהערות אלו של המסורה הגדולה. רק אחת מלהן, האחראנה שהבאגנו, הניתן כמות שהוא. את השניה ביטל בגין ובשני קווים ניצבים, ואילו בהערה הראשונה הכתניס תיקון: במקום "וחד מל'" כתוב "וחד חס". אלא שתיקון זה לא עלה יפה. כנראה נתכוון המסרן למסורו "זובח ב. חד מל' וחד חס", בסוגנון הרגיל בכתב, אולם הוא לא תיקין את המסורה עד תום, וכך נוצר לשון כלאים חסר מובן: "ב' מל', חד מל' בראשה וחד חס במצעה".³²

ג. טעויות המסrown

למרות דיוקו הרב של המסרן ולמרות ניסיונותיו לתקן ולשכלל את המסורה הוא לא גמלט מטעויות. מתכנל הרושם שבשבכבה המאהורת של המסורה הטבעיות ברובות יותר,³³ ומרובים גם המקרים שהמסrown חורג ממקום הכתיבה הרגיל ובכך פורץ את המתווה המיחוד של העורות המסורה הגדולה. הדברים מתאימים כਮובן לסבירה שהערות אלו כתוב בין אשר בשלתי ימי, כשהסביר לא היה במלוא כוחותיו. נביא כאן שתי טעויות שטענה המסrown: בראושונה סבר לתקן ולא האציג, ובשניהם טעה טעות האופיינית דוקא למסrown מובהק.

³² לא מן הנמנע שתיקונים אלו במסורה מיד אחר באו, ומכל מקום מגמות כמו שביארנו. במ"ג ש₁ דניאל יא, לו מופיעה רשיימה אלף-ביתית ובזה 22 זוגות פסוקים מן הסוג הזה ("חד מל' במצעה וחד מל' בראש"). בראשתו זו מופיעה רק את משלוש המלים הנודוגות בכתב (המלה מצורע).

³³ כדבר הוכרכנו למלعلا את מ"ק יהושע יי, יה: "ב' פס"ו כי כי כי", ולמעשה ציל חמץ פעמים כי. טעת דומה לו בדה"ב כת. יה נש פעים את/ואת במקומ שבע) גזרה לשינוי גוף הטקסס וליצירת נוסח שאינו מתאים למסורת, כפי שציין הרב ברויאר ב"תגונסת ומקורותיו" במחודרת דעת מקרא לכתוב זה.

מבחן חומר המסורה על המלה חטא��ה עולה, כי יש הערות דבות המוגנות את צורת הרבים חטא��ה בניגוד לצורת היחיד. יש המוגנים תשע היקריות של צורת הרבים (וכן כל בחטא��ה – פעמים במקרא: צורות היחיד נקורות 18 פעמים במקרא). יש שמננו שלוש צורות חטא��ה ברבים, והוסיפו את כל פרשת אהרי מות (שלוש היקריות) ואת הפסוקים שמוופיע בהם הביטוי "זוכר עונם ויפקד חטאתקה" (שלוש היקריות: ידריהם יד, יי: הושע ח, גג; ט, ט).²⁸

רק הערות מעות מתייחסות לשאלת הכתב של צורת הרבים. חטא��ה או חטאופט. יש המוסרים "ג' מל'", כמסורת הכתיב לאחר התקון.²⁹ גינצבורג מביא הערת מסורה גדולה מכ"י המזיאון הבריטי Add. 15,251, המעיד לגבי ארבע היקריות המלה בתורה "הליין דאורדי" חס", ולגביה היקריות האחרות "הליין מלאי", היינו חמישה מלאים.³⁰ לא מזאת עדות למסורת ממזעט בין שתי הדעות המוגנה ארבעה מלאים, כפי שהיתה כנראה מסורת הכתיב קודם התקון.³¹

משמעות מיוחדת למונח "מלא"
בשלשה מקומות מופיע במסורה הגדולה שימוש מיוחד של המונח מלא: ויז' החיבור בראש המלה נקראת מלא. שימוש זה הוא מוזר, שכן בדרך כלל משמש המונח מלא לעצון אס-קריה שאפשר לה שתבוא ואפשר לה שלא תבוא, ולא לעצון ויוז עיזורית. שלוש העורות שבחן מופיעו המונח בנותיות מתוכנת, ועל פיה אפשר להבין מה ראתה המסורה לנוקוט לשון חריגה זו. בכל אחת משלוש העורות נמים ב' מלאים, כאשר האחד הוא "מלא" דגיל, באס-קריה, ואילו חברו פתוח בווי החיבור; וכך הוא לשון המסורה: "חד מלא בראשה וחד מלא במצעה". יש כאן אפוא מעין תכיסית של המסורה לצרף שני יחידאים למסקנת אחת.

בנואנו לבדוק את גישתו של מסrown הכתיר להערות מסווג זה נציג תחילת, שהסגןון המזיאון השצענו עליו מצוי רק במסורה הגדולה. המסורה הקטנה מוסרת בכל שלושת המקרים העורות ליתא: לגבי בן הזוג המלא נמסר "לי מל'", ובאשר לחיבור בעל וי החיבור נמסר "ל'" (ופעם אחת "ל' וחותר").

²⁸ דוגמאות להערה מהסוג הראשון נמצאות אצל גינצבורג, ח 156, רשותה 6, ס (המונה עשרה); המזיאון הבריטי Add. 15,251, מ"ק במדבר טי, כו. להערה מן סוג השני – גינצבורג, ח 1562: ק בישיעיו נה א, במק' וכמ"ג; המזיאון הבריטי Add. 15,251, מ"ק מיכה ג, יט; המזיאון הבריטי Add. 15,251, מ"ק יקרא טז, המזיאון הבריטי Add. 15,251, מ"ק וכמ"ג, מ"ק יקרא טז נמננו תשעת הפסוקים וצונו המלים והחסרים, אלא שנחמק חלק מן

²⁹ ל. במק' ש₁ ויקרא טז נמננו תשעת הפסוקים וצונו המלים והחסרים, אלא שנחמק חלק מן התערה. נראה שאף מסורה זו מנתה שלושה מלאים, והם שלושת הפסוקים מתרוי-עשרה.

³⁰ הלישון הליין וכן המונח דומייה שבחורה במסורה הגדולה. אפשר שעובדת זאת מסבירה גם את המניין יוצא הדופון בהערה זו. "

³¹ מכתב שי' (להלן ט, ט) מطالب בשאלת הכתב בתורי-עשרות, אך לא הייתה לפניו כל מסורה

1. חוספת פסוק שאינו חסר
במ"ג לירמיחו ת, יג בא הערת סירוגין:

"פסוק אין ואין במאוץ פטוק". ויאמר אין קול (שמות לב, יח). ויריחו סגרת יהושע ו, א). יהוה אין ממוק (דברי הימים א יז, כ). על כן גדרת (שMOVED ב א כב). ויאמרו לו (שם כא, ד). יי אין ממוק (הפסוק נמנה שוב). ועתה הגיה יהוה אלהי (מלכים א, יח). ישא ביום (ישעיהו ג, ז). אסף אסיפם (ירמיחו ח, יג). וכלייתך את חמתי (יחזקאל יג, טו). וכל ראש פסוק דכות' ב'ם'ב. אין דין (ירמיחו ל, יג). אין מתם (תהלים לת, ד).

בכותרת הרשימה מוזכרים עשרה פסוקים, אך בפרטן אי אתה מוצא אלא תשעה, שהרי אחד הפסוקים בא פעמיים. בדיקת הכתר מעלה, שהזיכרון השניה של הפסוק "ה' אין ממוק" היא פרי "תיקון" במסורת. תחילתה פריט המסתור תשעה פסוקים בלבד. הוא כך בא להשלים, ולשם כך הארך את השורה הדואונה בהערה. הווא גידル את תיבת ועתה שהיתה בסוף השורה ואולי גם תיבת הגבעניט מן הפסוק המקורי, הוסיף את הפסוק "יי מי ממוק", וכתב מחדש את המלה ועתה. אלא שלא השגיח שהפסוק שהוא "משלים" כבר מצוי ברשמה, והפסוק החסר הוא "זידבר העם באלהים ובמשה" (במדבר כא, ה; ראה אכליה ואכללה, סעיף 325). אפשר גם לזרת לסייעת הדבר. תחילתה הובא הפסוק שלא על פי סדרו במקרא, כדי להסבירו לפסוק הדומה והמקביל לו ("על כן גדרת ה' אלהים כי אין ממוק"). כשהבא המסתור לתקן ראה שהפסוק מדברי הימים איננו בסוף הרשימה, ולא השגיח שכבר בא באמצעותה.³⁴

2. טעות בין סימן ארמי לסימן אחר טעות שטענה המסתור במקומות אחד במסורת הגדולה יש בה כדי ללמד על דרכיו בעבודתו. הערת המסורת הגדולה לשMOVED אל כה, ג מביאה סימן זיכרון בארכית לפסוקים שבהם מופיעה המלה שבל: "שכל ה' וסימנהון מדעתינו סכרת לגברא דמלוי חרפנן". אולם כבר עמד לונגר במחודורתו (לונגר, מסורת) על כך, שסימן זיכרון זה שייר למליה אחרית באותו הפסוק – קשה (או הקש). מסורת זו עצמה נמסרה בכתב בדברים לא, כז: "קשה הקשה ה' בלשן' וסימנהון מדעתינו סכרת לגברא דמלוי חרפנן". מה גרם אפוא לטענותו של המסתורן. עיון במקורות אחרים מספרות המסורת מעלה, שגם למלה שבל נמסר במסורת סימן זיכרון בארכית, המונגה את המקרים שבהם מליה זו מנוקדת בשני סגולים (בשאר ההיקריות היא מנוקדת בציירה ובסגול):

³⁴. אגב אורחא, בחזקה וחושנה הדואונה של הפסוק בא שם הויה, ואילו בפעם השניה בא תחליף שם הויה, ובמאוץ השורה. דוגמה זו מctrافت אל אלו שמנגה גלזר (מלאת הספר, עמ' 247). ואך שהחלהף שם הויה בא כאן שלא בסוף שורה, ברור מהסבירנו כי המסתור נתון בדוחק מקום ולכנן נזק לcker.

שכל ה' וסימנהון אהטה עצת ויהבת לגברא ספרא (מ"ג ק, שמ"א כה, ג). שכל ה' כת' וסימ' והאהše טובת שבל. יועץ בשכל. נתין הסכל במרומים. איש שבל. ושות שבל. וסימ' בל' תרגום אהיטה עצת ויהבת לגברא ספרא גינצברוג המוסורה, ש 419).

שכל ה' פתחין וסימ' בלשון תרגום אהיטה עצת ויהבת לגברא ספרא. וביאורם... (מ"ג ד, נחמה ח).

שני סימנים ארמיים נמסרו אפוא למלים שונות מן הפסוק בשימוש. כל אחד מהם הוא בן חמישה מילים, ובכל אחד מהם מופיעה המלה גברא. המסתור רשם כנראה את הסימון על פי זיכרונו, ונחלף לו סימן בחברו.³⁵

ד. הנקוד הבבלי בכתב ופשו

כתב יי'בן בספרו על הכתר (עמ' 27), שבכתר מצו ניקוד בבל' במספר מקומות. ניקוד זה מצוי בשלושים מקומות בקרוב במסורת הגדולה, וכן בדוגמאות בודדות במסורת הקטנה, ורק בהערות כתיב-קרוי. שני מקומות בא ניקוד טברני מעל האות. השימוש בניקוד בבל' טוון הסבר. אין ציריך לומר שבગוף המקרה מעולם לא השתמש הנקדן בניקוד בבל' או בניקוד טברני עליון. מה ראה אפוא להשתמש בניקוד בבל' דווקא בהערות המסורת? נראה שאפשר לעמוד על פשרו של דבר מבדיקה של העזרות המסורת הקטנה.³⁶

כבר ציין יי'בן, שניקוד בבל' אינו בא בהערות המסורת הקטנה המונגה את צורות הנקדות בניקוד כלשהו (כגון: ה, ד, ל). מספר ההערות מסווג זה איןו קטן כל כך כדי שאפשר להתרשם מדברי יי'בן.³⁷ במקרים אלו אין סימן הניקוד בא לציין את הגיית האות שמעלייה, איןפה אלא כתיבה מקוצרת של העטרה שאפשר היה להביעה במלים (כגון: ד' כת' ל' קמ'). עליינו לבחון אפוא את מלות המקרה המוצעתות בהערות המסורת הקטנה. בדרך כלל מועטים היציטוטים במסורת הקטנה, שהרי המבדיל בינה ובין המסורת הגדולה הוא, שבמסורת הקטנה בא מניין בלבד פירות ובסורת הגדולה

³⁵. תאורטית יתכן אמן, שהעתיק המסתור מקור כתוב ודילג מהערתא אחת לחברתא הדומה לה ראה למשל בכ"י ק בשMOVED שם, שבאו בו שתי ההערות זו בצד זו; אולם הסברנו מתבל יותר על הדעת.

³⁶. הניקוד הבבלי בא בהערות המסורת הגדולה כשלשים פעים, ורק בשבע מילים במסורת הקטנה. אולם משקלו היחסי לעומת הניקוד הטברני גדול יותר דווקא בהערות המסורת הקטנה; ולהלן גנסה להסביר את הסיבוב לדבר.

³⁷. בסוף דברים ובספר יהושע מנתי כי' העזרות מסווג זה. לאmeno של דבר, המסורת הקטנה בכתב משתמשת לעולם בסימן ניקוד מתחת לאות המניין בהערות מסווג זה, ואני מתארת את הניקוד במילים אלא כשים המשך להערה, כגון "ז' זק' קמ".

נראה אפוא שרצה המסרן להימנע מניקוד מלות המקרה בין טורי הכתוב, ובמיוחד רצאה להימנע מניקוד צורות הקרי. המקום הרaoי לדעתו לניקוד הוא אך ורק בתוך טורי הכתוב ובדרך כלל בצדלו לאות שהניקוד שייך לה, כמו שציין ייבין, כתה, עמ' 76–77). אם נזקק להוסף סימני ניקוד הוא מעדיף להשתמש בסימן של "חולין", היינו בניקוד בבלי או בניקוד טברני מעל האות. בשלושה מקרים לא הקפיד בכך, וניקד (בשוגחה?) סימן ניקוד טברני בהערת קרוי.

אין הסבר זה מישב את מנגנון המסרן בהערות המסורה והגדולה. ניקוד טברני מצוין בהן לא מעט, ובמקרה מסוימת בא גם ניקוד בבלי. לא מצאת עיקרון שיסביר את שימושו של הנקדן בשני סוגי הניקוד, וכנראה לא הקפיד בדבר, ורק במקרה המוקומות נzag כמנגנו במשמעותו.⁴⁰

ת. מסורה בבלית בכתור?

"וأتנהו ביד אל גוים. עשו יעשה לו ברשותו גרשתייהו" (יחזקאל לא, יא).

המסורת מעידה על פסוק זה מבוגאת יחזקאל על פרעה מלך מצרים, שיש מחלוקת מדינחאי ומערבי בכתיבוב: לפי מדינחאי הכתיב מלא, אליל גוים, ואילו אליל דמערבי הכתיב חסר, אל גוים. מחלוקת זו בכתיב אחר לא בהגיית המלה) יכולה לש凱ק גם מחלוקת פרשנית. הכתיב המלא אליל מתפרש מלשון כות.⁴¹ גם הכתיב החסר אל יכול להתפרש במשמעות זאת, כמו הצירוף "לאל ייד", המופיע חמיש פעמים במקרא בכתיב חסר. עם זאת הכתיב החסר יכול להתפרש גם במשמעות "אליל הגוים", כמו בפסוקים שבתואם בא הצירוף "אל נבר" או "אל זר".

אולם מה שנמדד בראשיות החילופין על מחלוקת מדינחאי ומערבי אינו מותאים למה שידוע לנו ממקורות אחרים. כתבי-היד הטברניים המובהקים גורסים כתיב מלא, אליל גוים.⁴² וכבר עמד על הדברים בעל מנוחת-שי ותמה עליהם: "לבני ארץ ישראל

"בין (כתה, עמ' 57) מגיע, שבמקרה מסוימת המיקום הפניו מעל האות או מתחתית גרם. אולם לא בכל מקום הסבר זה תופס.

גוזין בהערת-אנג שאת בכ"י ק, המרכبة ניקוד בהערות המסורה, מזאת מקרים בודדים של שימוש בניקוד בבל' בהערות המסורה הגדולה ירמיהו טו, טו ואצלם לעומת זאכלם; שם נא, יג במלה וחבירו), ואך שם קשה לאבזאו הסבר לדבר. שסתו של מסון ש היא ניקד ניקוד מלא את מרכיבית מלות הרמו לפסוקים שבמסורת הקטנה (כגון בהערה "ב'" ובהערה "ויתדר"). במרקם רבים מוסמנים גם טעמי המקרה. אולם גם הוא אין ניקד את הערות הקרי. לעומת זאת, בכ"י ל-20 גם חלק גדול מהערות הקרי מנתק.

כמו "אליל מאוב" (שםות טו, א'יל הארץ" יחזקאל ז, יג).

כך בכתבי-יד א.ל., ק.ש., ל-20 וברוב כתבי-היד שבדק גינזבורג, בכ"י וטיקון אורבענסקי 2 ובפירוש מקראות גדולות "אליל", וכך בשמונה כתבי-יד שבדק גינזבורג. ראי לעיר מה ועם על נוסח פסוק זה המשתקף במקרים שונים מוחוץ למסורת: יונתן והפשיטא הערות המסורה). בהערה זו גזיך חיריק טברני.

בא פיזות הפסוקים. ציטוט מלות המקרה בא אפוא בעיקר בהערות קרי וכתיב ובהערות המונאות ב/, היינו הפסוק הנדון ופסוק נוספת. הערות מוגז זה רומיות לעיתים קרובות לפסוק השני.

בדרך כלל גמצע המסרן מכל ניקוד בהערות אלה. לא מצאת הערת ב' שמלת חרמו שלצדה מנוקדת.⁴³ אולם בהערות קרי חש המסרן לפעמים צורך להוסף ניקוד חלקו כדי שכונתו תהיה ברורה. מכין עשרה מקרים כאלה שמצאת בכתור (חלקים דשים ייבין, כתה, עמ' 72–75) בששה בא ניקוד בבלי, באחד בא ניקוד טברני עליון, ורק בשלושה בא ניקוד טברני דגיל.

ניקוד בבלי בהערת קרוי:

1. יחזקאל לג, טז: חטאנו – תוי קרי.

2. שם לו, יג–טו: גויך, גויך, וגויך – גויך וגוייך וגוייך קרי.

3–4. שם לו, טז: חברו – ריו ק' (פעמים).

5. דברי הימים ב לב, כא: ומיציאו – אֵי ק'.

6. משליל לא, ד: או – אֵי ק'.

ניקוד טברני עליון בהערת קרוי:

7. מלכים ב כא, יב: כל שמעיו – שמעה קרי.

ניקוד טברני בהערת קרוי:

8. שמואל ב טו, י: כי יקלל – כה ק'.

9. יחזקאל לו, יג–יד: גויך וגוייך ק'.⁴⁴

10. דברי הימים א יד, א: חירם – חורם קרי.

אפשר להבין את הצורך שחש המסרן להוסף ניקוד בהערת הקרי, אף שלא תמיד יש הכרה בכך. בהערה 7, שמעה, יש חשש שיטטו בהבנת המפיק המוסמן באות יוד של שמעון. את המלה גויך (בהערה 2 ובהערה 9) עלולים לקרווא בטעות בפתח מתוך לאות זיו, כפי שמנוקד בתיבת הכתיב, ומבחןה "טכנית" אין מה שישלול אפשרות זאת. בהערה 10 סמן קמץ באות ר, שהרי השמות חירם–חירום מתחלפים במקרה בספר מלכים (בשמותיהם של אוטם אנשיים), ובא המסרן להציג שהקירהiah מה היא בקמץ ולא בחולם.

38. במקומות אחד (שורטט א), הוסיף המסרן את התעם גרשים לתיבות הבנויות (הרוומות לירמייהו, יה) כדי לדמות לקורא לאיזה פסוק הוא מכוכן.

39. צורה זו של כתיב וקרי באהה פה בשלושה פסוקים רצופים. שני הפסוקים הראשונים נמצאים בכתור בסוף הדף, והשלישי בראש הדף שלאחריו. תחילת רשם המסרן בהיקרות האחרונה הערת את על קרי כל שלוש המלים (וניקדה ניקוד בבל'). אחר כך נמלך ורשם הערת נוספת בסוף הדף הרואה, כנראה מותך רצין שההערה תופיע באוטה הדף שבו נמצאת תיבת הכתיב (כרגע בכל הערות המסורה). בהערה זו גזיך חיריק טברני.

חסר יו"ד זלבני בבל מלא... ובדרושים ישנים וספרים כי מדוייקים מלא יו"ד, ויש לתמונה עליהם דאנן בחילופי המקרה לאו בתחר בני בבל גורירין. ושם עשו כן לסייע מהסיבות". ייבין, בספריו על הניקוד הbabלי, הוסיף תמייה על תמייה: לא זו בלבד שנוסף הטברנים מתאים למינחאי, אלא שאף עדות כתבייהיד בניקוד בבל מוקשה. הפסוק הנדון נמצא בשלושה כתבייהיד בניקוד בבל: בראשון, שניקודו בבל עתיק, בא כתיב חסר, אל; בשני, שניקודו בבל עתיק, ניטשטה המלה ואינה ניתנת לקרוא; ורק בשלישי, שניקודו בבל עיר, בא כתיב מלא, איל.⁴³ לפיכך מציע ייבין: "לפי העדויות בב' ובט [=הbabליות והטברניות] מסתבר שהחילוף הפך, אף על פי שבקביעת נוסח מדינחאי [ברישיות החלופים] משמש המונח הבבלי 'שלם'". נבווא עתה לבחון את השערתו של ייבין לאור שתי העורות מסורה מכ"י שמן נבווא עתה לבחון את השערתו של ייבין לאור שתי העורות מסורה מכ"י שמן הכתור. בבי" ש באה העורת מסורה גדולה לבראשית יד, ו⁴⁴ הדנה בתפוצת הכתיבים איל/אל במקרא, וזה לשונה:

אל פארן שלמי במתוatab. אל גוים שלם בעבודה זורה. וכל בעיר שלם וכל אלמי שלם בר מן וימד אל אלום (יחזקאל מ, מה).

המסורת ממיינת את ההיקורות הרבות של איל/אל במקרא על פי מושמעותן.⁴⁵ הכתיב המלא איל מצוי לפי מסורה זו באربع מושמעויות שונות: פעם אחת הוא בא

תרגמו "תקף[א]" (כמו שתרגם אונקלוס את "אילי מואב", שמות טו, טו). השבעים תרגמו בלשון שר, לסדניאקסה⁴⁶.ilkot המזכיר לתחילה צב, כו"י יאתה מרים לעולם ה. ושה' אקרוא לאלהים עליון. נקרא אל, נקרא עלין, נקרא הא, נקרא רחמים... נקרא אל שהוא תקף, שנאמר יאתנו ביד אל גוים".

אכן ג'גאה, ספר השרשים, שורש אל, מביא ודק את הכתיב הבהיר: "ומה השושה והעין הוה האל ה" והוא מדה. וכמהו עצתנו ביד אל גוים... והנה אשר בין האל והלמד הוא עין הפעול. וקובץ אל גוים - ידברו לו אל גבורים, והוא גם כן בלחוי יוד...". ריש" מפרש כנראה בעקבות התרגומים: "בידי קשה שבגוים". רד"ק, שורשים, מביא את מחלוקת מדינחאי ומערבי בפסוק, וכך גם בספריו של יוחזקאל, שם: "למדינחאי מלא בו"ד ולמערבי חסר יוד", ופירוש בו"ד תקיף הגויים, וכן יאת אליל הארץ לקח - תקify הארץ". נראית שכובנותו שוגן לגוטה הבהיר הפרישת הוא כאלו מלא.

יבי", ניקוד בבל, עמ' 755. כתבייהיד הם: אב 10 גני יורק SJS, בבל עתיק; אב 22 (אוקספורד 1,25 c), בבל עתיק; מב 13 (לונינגרד, פרוקובי א, B3, בבל מודרב צער).⁴³

כמובן, מקרה זה איננו המקרה היחיד של התאמה בין רישימת החלופים לבין המסורות המוכרכות לנו. ייבין (ניקוד בבל, עמ' 30-32) בדק ומזה, ששיעור ההתאמה בין מסורת הניקוד הבבלי ובין נוסח מדינחאי הוא שני שלישים בלבד. גם ההתאמה בין נוסח מערבי למסורת הטברנית אינה מלאה.

מסורת זו באה בפיגטו החיזונה התחתונה של העמוד. ההערות הנכתבות במקום זה בכ"י שלון הן בדרך כלל בעלות אופי מיתוד, והן עוסקות לפרקטי בעיות מיתודים של טעמים ובחלופים נסוחאות. ראה שיר, עמ' 319-320.

כל הנראת עוסקת במסורה גם במלים אלו שלפניהם אות שימוש. אין היא דגנה בכל הלשנא. כגן בשרות הרביס.

בשם מקום, "אל פארן" (בראשית יד, ה);⁴⁶ פעם אחד מופיע כתיב מלא בשם אלוהות של עבודה זרה (בפטוק שהוא דנים בו, חזקאל לא, יא);⁴⁷ כמו כן בא לעולם כתיב מלא בהיקורות איל כזרת הנזכר בכבשים, וכן במסורות עמוד או מזווה בפתח הבנין, חזק פפטוק אחד שם מ, מה; שימוש לשון איל במסורות זו שכיה ביחסאל מ-מא).⁴⁸

מסורת זו קובעת אפוא ש"אל גוים" בפטוקנו בא בכתב מלא, והיא מתאימה לנוסח כתבייהיד הטברניים שהזכרנו.⁴⁹ אלום סגונגה הבבלי של ההערה בולט לעין;⁵⁰ היא משתמש ארבע פעמים במונח הבבלי שלם; אין היא נוקטת את המונחים הטברניים לית, דכותיה, האפויים לבוא בנוסח העורה מסווג זה; המונח מתוואת הוא בבלי ייבין, ניקוד בבל, עמ' 61); אין היא מזכירה כל מניין (במסורת הטברנית צפוי הניסוח "וכל אלומי דפתחה [מל'] בר מן חד [חס]"); ודומה שאל עצם הגישה של מון על פי המשמעות נפוץ יותר במסורת הבבליות מבמסורת הטברנית.⁵¹ גם במסורת הקטנה של הכתיר להפסוק הנדון מיחסאל מופיע חלק מן ההערה שמאנו בכ"י שwon: "ביד איל גוים של בטעותה". המלה הארמית טועת באה כאן

בשאר המקדים של שמות מקומות מופיעה המלה בכתב חסר, כגון בהיקורות "בית אל".⁴⁶ לעומת זאת היקורות אל המכונות לעבודה זורה, כגון בציורים "אל נכר" (א3), "אל זר" (א2), "אל אחר", "וזארכינו לאל עשה".⁴⁷

חלק האחורי של ההערה נמצא גם במסורת הטברנית, בהערות המסורת הקטנה ליחסאל מ, מה מק' א, ל, ש1: לי חס' באולמי. מק' ק מורות: חס' "הערה נזאת בלא מנין מורה בכ"י ק על כתיב חריג שראו להעיר עליי בימיוח, כגון הערת קרי וכתיב). המסורת הגדולה בכ"י שמו את המלאים, ואינה ממיינת את היקורות אל בכתב חסר. היקורות אלו באוט בחתש מושמעות: (1) כינוי לאליל הגויים; (2) כוח בזרותה לאל ד"; (4) קייזר של אלה; (5) עמוד או מזווה (במקדש).

בכמה מקומות במסורת הטברנית יש ראיות לחולקה פרשנות אחרת של היקורות איל. המסורת הקטנה של בכ"י ופטוק 441 מוסרת על הפטוק אל פארן (בראשית יד, ה; ג' מל' בليس'). נואה שמסורת זו פירושה את איל פארן מלשון עז (עין בפירוש רבנן שפ), וצרכה אותו אל "כ"י ישות מALLEIM" (ישעחו א, כת), "אליל הצעק מטעה ה" (שם סא, ג). המסורת הגדולה של ק ליחסאל לא, ואמרות: "אללים ייחסאל לא, יה, האלף בצייר". איל גוים (שם, יא) – לשון רבובי, יתנו לשון גודלה וכות. מסורת זו חולקת על המסורה שאנו דנים בה, שפירשתה את איל גוים מלשון עבדה דרכה. עד געד כי מק' ק ליחסאל לא, יא מוסרת "כ' מל'".

כ"י ש שב באה ההערה הוא כתבייהיד של התורה בלבד. שדר (עמ' 510, הערכה 5) הרגיש במקורה של המסורת וקשר לרישימת החלופים, וזאת: "מעניין שדווקא בהעתה מסורת בעלת לשון מודחית סיופוט באה מסורת נזהבת ל'ודחתה'. אלום בפרט המסורת השתבש שם הרבה. שם, עמ' 206, הוא ציין שכתיב המלא מתוואת באף המציגת תנוצות א' באמצע המלא הוא כתיב בבל.

המנחות מתוואת וטעואת משמשים גם בהערת מסורת בכ"י לפ' שם לט,כו בנווג לכתיב רמן/רמן (כפי שבסר ל' הרב, בירושיאו, יוחנו במדרב לא, יט). יוסיעו (שם, כ) חס' במתואתא)... והשתהותי. בהשתהותי (מל'ב ה, יח) חס' בטעותה". השווה למסורת הטברנית כתבי אלים/אלים, המזרפת כמה מושמעויות של המלה.

במקומות עובודה זהה שבכ"י שwon.⁵² הערכה זאת בכתיר היא יוצאה דופן מכמה בחינות. היא מסומנת בכתב העבה, האופני לשכבה המאוחרת של העורות המטורה בכתב.⁵³ באופן חריג ומתמייה אין ההערכה מסומנת לצד הפסוק שהוא מתייחס אליו. הפסוק "nid ayil gomim" (ויחזקאל לא, יא) בא בטור הימני משלשת הטורים שבעמוק, ועל המלה אייל מסומנת עיגולית כרגע, ואילו הערת המסורה רשומה בשוליים השמאליים של העמוד.⁵⁴ המסורה חריגה גם מבחינת הסגנון, בכך שהיא מזכירה את הפסוק שעליו היא בא להעיר.⁵⁵

מן הממצאים עולה, שהפתורון שהציג יבין להחליף את נסוח רישימת החילופין איינו פוטר את כל הקשיים, שהרי על כל פנים ישacha לכתיב המלא אייל במסורת הבבלית, כעולה מן המסורה שאנו דנים בה, מרשימת החילופין וכן מכתבי-היד מסווג בבל' צער. גם לכתיב החסר אל עדויות בבליות: לאמתו של דבר, הוא משתקף לא רק בכתבי-היד הבבלי העתיק אב2ו, אלא גם במסורת הפרשנית שהברעת המסורה הבבלית. המيون של אותה המסורה, המשיך את "אייל גומים" ("עבורה זורה"), הוא עצמו תמותה. מודיע לא לפרשו, כמו התרגום, מלשון חזק, כמשמעות הלשון בפסוקים "אייל מוואב יאחומו רעד" (שמות טו, טו) זואות אייל הארץ לך" (ויחזקאל יז, יז)? נראה שמסורת פרשנית זו רומזות למסורת נסוח שגרסה אל בכתב חסר. אין לפkap אפוא בכך של שני הנוסחים הייתה אחיזה במסורת בבל.

אשר למסורת הטברנית: כאן אין עדות מפורה שתומכת בנוסח מערבי שברשימה החילופין (אל הscr). אפשר שרמזו לנסוח כזה עליה מעשייו של מרטן הכתיר עצמו. העובדה שנזוקק להביא כאן מסורה בבלית – בדרך מיזחת המסירה את אופייה הזר⁵⁶ – אפשר שרמזות היא לכך שנזוקק למסורת זו כדי לדוחות את מסותה הכתיב החסר שהכיר.⁵⁷ אפשר גם שבאמת לא היה הכתיב החסר מקובל במסורת

.52. שלוש הקטגוריות האחouston בכ"י שבדמיות (מתואתא, בעירה, אולמי), ומסתבר שמדובר בנוסח שבכתיר משקף את נסוחה המקורי של ההערת.

.53. ראה גלזר, מלאת הספר, עמ' 246-242.

.54. בכלל הרוחוק הגודול בין המסורה לפסקה הנדרן או אפשר להיתלות מה בוגר שמדובר לא מצא מקומות פגוי להערת בשלב המאוחר שבו היא נרשמה.

.55. אפשר שיש קשר בין מקום ההערת ובין ניסוחה. למעשה היא מזוהה במעמד-ביניים בין מסורה כתנה (סימון העיגולית, מקום ההערת בגד הטוריים) ובין מסורה גודלה (ריהוק מן הפסוק המסוני, הזכרת הפסוק המאפשרה להערת לעמוד בפני עצמה).

.56. כפי שציין יבין ניקוד בבל, עמ' 555), בכ' ל' 20 בה הערת מסורה כתנה לפסקונו: "ל' מל' בעבדה זורה"; ובדומה במיק' ש': "ל' מל' בליש". נראה לי שניסוחים אלו הם "תרגום" טברני של המסורה הבבלית שאנו דנים בה, ונראה שגם הכתיר בחור במודיע שלא לנוקוט דרך זו.

.57. בטקסט עצמו אין עקבות של תיקון, ומשוע מכך שכבר מחלתילה כתוב הטעור אייל מלא. בשלב מאוחר בא המסרן לתמוך נסוח זה בהערת מסורה מומצא בבל.

טבריה, והחילוף שברשימה החילופין היה מעיקרו בין שתי אסכולות בבליות (כגון סוראי ונחרדי). רק אחר כך צורף חילוף זה לדרישה הנפוצה יותר של חילופי מדינחאי וערבי.

אם אמנים נכונה הדרכ שחלכו בה, למדנו פרק מאלו בסוגיית מכלול היחסים שבין המסורה הבבלית והמסורת הטברנית, ולמדנו שאל' בכתב-היד המובהק ביותר של האסכולה הטברנית, הנגע בקדנות מכל הוכחה של מחולקת או של שיטה אחרת, ניתנה דרישת רגל כלשהו למסורת הבבלית.

לסיום נאמר, כי כתיר ארם צובה מעניק לנו הזדמנות לעמוד לא רק על עצם הנוסח והמסורת אליאב דבנ'-אשר, אלא גם להתבונן בדרכו עובdotו ובseganu האישי של בעל המסורה המפורסם. העובדה שיש בידנו אוטוגרפ של המפורסם במסדרים מאפשרת בדיקות שמן הנגע לעשותם בהעתך, אפילו המדויק ביותר. ואין קווים אלה שشرطנו אלא התחללה בלבד.

קישורים

ביבליוגרפיה

ברויאר, כתיר = מ', ברויאר, כתיר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרה, ירושלים תשל'ז.
גושן, אותנטיות = מ', גושן-גוטשטיין, "האותנטיות של כתיר הלב", בתוך: כתבי מפעל המקרה של האוניברסיטה העברית, כרך א: מחקרים בכתב ארם צובה,
ירושלים תש"ה, עמ' י-ל.

גינצבורג = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-היד עתיקים, לונדון תר"מ.
גלאץ, מלאת הספר = מ' גלאץ, "מלאת הספר בכתב ארם צובה והשלכותיה",
ספרונות יט, ס"ח ד (תשמ"ט), עמ' 167-276.

יבין, כתיר = י' יבין, כתיר ארם צובה ניקודו וטעמו, ירושלים תשכ"ט.
יבין, מבוא = י' יבין, מבוא למסורת הטברנית⁴, ירושלים תשמ"ג.
יבין, ניקוד בבל = י' יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי,
ירושלים תשמ"ה.

לוייגר, מסורה = ד"ש לוייגר, מסורה גדולה של כתיר ארם-צובה, ירושלים תשל'ז.
לוייגר, מקוריותו = ד"ש לוייגר, "מקוריותו של כתיב-היד הלב", בתוך: כתבי מפעל
המקרה של האוניברסיטה העברית, כרך א: מחקרים בכתב ארם צובה, ירושלים
תש"ה, עמ' לח-פב.

עופר, עניינות = י" עופר, "שתי עניינות במסורת", מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 377-386.

עופר, קאסטו = י" עופר, "כתר ארם צובה – לאור רשיותו של מ"ד קאסטו", ספנות יט, ס"ח ד (תשמ"ט), עמ' 277-344.
 שר = י" שר, כתבייד ירושלים 5702²⁴ (שונן 507) ומקומו בהתהווות נסח המקרא הטברני המקובל, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ג.

כתב-יד של מקרא ומקורות מסורה

א = כתר ארם צובה (מהדורות פקסימיליה, ירושלים תשל"ו)

ל = כתבייד לנינגרד, פירקוביץ^A, B19

ל₁₁ = כתבייד לנינגרד, פירקוביץ, ב, 25

ל₂₀ = כתבייד לנינגרד, פירקוביץ, ב, 9

למ' = כתבייד להמן, תורה (לשעבר קהיר, גותהיל 14) ונבאים הראשונים (לשעבר קהיר, גותהיל 27)

ק = כתבייד קהיר של הנבאים

ק₁ = כתבייד קהיר, גותהיל 22

ש = כתבייד ירושלים 5702²⁴ (לשעבר שונן 507)

ש₁ = לשעבר שונן 1053

ד = דפוס מקראות גדולות, ונציה רם"ד-רמ"ז